

Aletta Kaiser ca. 1881. (Foto uit: G.L. de
Haas-Lorentz (ed.), *H.A. Lorentz*)

AGNES VAN STEEN

‘vol moed en blakende van ijver’

ALETTA LORENTZ-KAISER EN DE VROUWENBEWEGING IN LEIDEN
(1881-1912)

Inleiding

Bij mijn onderzoek naar de vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden maakte ik kennis met vele interessante vrouwen, die nog niet eerder een plaats in de geschiedschrijving van Leiden hadden gekregen.¹ Een van deze vrouwen was Aletta Lorentz-Kaiser, van wie ik wel meer wilde weten, vooral omdat zij op meer terreinen actief bleek dan alleen op het gebied van het vrouwenkiesrecht. Dit vrouwenkiesrecht was namelijk niet het enige strijdpunt van de vrouwenbeweging in haar tijd, het ging ook om betaalde arbeid voor vrouwen uit de hogere kringen, om meer onderwijs voor meisjes, om een opheffing van het verbod op het onderzoek naar het vaderschap, en meer.

Op mijn zoektocht naar Aletta belandde ik in het Noord-Hollands Archief in Haarlem, waar het ‘wetenschapsarchief’ van haar man, de wereldberoemde hoogleraar natuurkunde en Nobelprijswinnaar Hendrik Antoon Lorentz wordt bewaard. Dit archief bevat wel foto’s en documenten over het echtpaar, zoals over hun verloving en trouwen – het stel trouwde in 1881 – en over hun kinderen, maar niets over Aletta’s eigen activiteiten. Zelfs in de biografie die dochter Geertruida Luberta (Berta) over haar vader schreef, meldt zij wel iets over haar jeugd en het gezinsleven en over het sociale gevoel van haar ouders, maar niets over haar moeders inzet voor de vrouwenemancipatie. In de vele andere publicaties over het leven en werk van Lorentz krijgen Aletta’s verdiensten hooguit een enkel zinnetje, zoals in het artikel van de natuurkundige dr. A.D. Fokker, die het stel heeft gekend: ‘Aletta was een ingetogen vrouw, ietwat streng misschien in haar opvattingen. De opkomende stroming voor de emancipatie van de vrouw vond in haar een overtuigde voorstandster en verdedigster.’² Zij is verder in de bronnen alleen terug te vinden in een afgeleide identiteit, dus als de vrouw van Lorentz, als de nicht van de eveneens beroem-

de sterrenkundige Frederik Kaiser – via zijn zoon heeft het latere echtpaar elkaar leren kennen –, als de dochter van de latere directeur van het Rijksmuseum en ontwerper van de eerste postzegel Jan Willem Kaiser en als moeder van Berta, de oudste dochter, die als natuurkundige in het voetspoor van haar vader treedt.

Het is maar goed dat Lizzy van Dorp een uitgebreid archief heeft nagelaten zodat we Aletta Lorentz-Kaiser meer recht kunnen doen.³ Van Dorp, de eerste vrouw die rechten ging studeren – in Leiden – haalde Aletta in 1900 de vrouwenkiesrechtbeweging binnen.⁴ Niet lang daarna verhuisde Van Dorp naar Den Haag, maar de twee onderhielden contact via brieven. Deze brieven van Aletta hebben vooral betrekking op organisatorische zaken rond de kiesrechtstrijd, maar terloops komen ook wat andere zaken aan de orde, zoals de ‘Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden’.

Bij dit archief van Van Dorp is een geweldige tweede (aanvullende) bron gekomen, niet alleen om Aletta en haar activiteiten beter in beeld te krijgen, maar ook de vrouwenbeweging en alle andere vrouwen die daarin op de voorgrond traden. Deze bron is het digitaal krantenarchief van het Regionaal Archief Leiden, waarin op naam of organisatie gezocht kan worden. Uit deze bron blijkt dat de vrouwenbeweging uit deze tijd, die we achteraf de eerste feministische golf zijn gaan noemen, een belangrijke rol speelde in de maatschappelijke discussie.⁵ Ieder initiatief op het gebied van de vrouwenemancipatie in Leiden kon rekenen op ruime aandacht. Daarbij zal geholpen hebben dat het initiatief vaak uitging van vrouwen uit de hogere kringen. De Leidse vrouwenbeweging werd voor een belangrijk deel gedragen door de vrouwen uit kringen van hoger geschoolden, hoogleraren en fabrikanten, tevens vaak politici, veelal van progressief liberale snit. Dit wordt ook wel de ‘burgerlijke’ vrouwenbeweging genoemd, ter onderscheiding van de emancipatoire activiteiten van de vrouwenclubs van de SDAP, de socialistische vrouwenbeweging.⁶ Die laat ik hier buiten beschouwing, al moet gezegd dat ook in deze beweging vrouwen uit hogere kringen opereerden alleen deden zij dit vanuit een bepaalde partij-ideologie.⁷ De burgerlijke vrouwenbeweging was niet partijgebonden.

De burgerlijke vrouwen – zeker de getrouwden – hoefden doorgaans niet in hun eigen onderhoud te voorzien en beschikten over personeel. Dit gaf hen de tijd om emancipatieactiviteiten te ontplooien en geld om activiteiten

te ondersteunen. Hun initiatieven gingen verder dan de traditionele liefdadigheid, al of niet uit christenplicht, vanouds een belangrijke taak van vrouwen uit de betere kringen. Liefdadigheidswerk lenigde doorgaans de nood waar nodig, zonder naar een verandering te streven. De vrouwenbeweging daarentegen bestond uit organisaties die een structurele verbetering wilden bewerkstelligen in de positie van vrouwen, vaak door invoering van nieuwe wetten of wijziging in de bestaande wetgeving. Zij richtte zich dus op de politiek, al konden de vrouwen daar zelf zonder kiesrecht nog niet aan deelnemen. De steun van mannen was daarom onontbeerlijk.

Dit artikel wil niet alleen meer licht werpen op Aletta Lorentz-Kaiser en haar activiteiten, maar wil ook een completer beeld schetsen van de burgerlijke vrouwenbeweging zoals die zich manifesteerde in de periode dat zij in Leiden woonde, van 1881 tot 1912. Daarmee is het een aanvulling op eerdere artikelen die ik schreef over de vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden en over de 'vrouwenstudie' aan de Leidse universiteit.⁸ De eerste vrouwenorganisatie die in Leiden tot de vrouwenbeweging gerekend kan worden, is 'Tesselschade'. Voordat deze en een aantal andere vrouwenorganisaties in Leiden aan bod komen, eerst iets over de betrokkenheid van Aletta Lorentz-Kaiser bij Leidse moeders en kinderen.

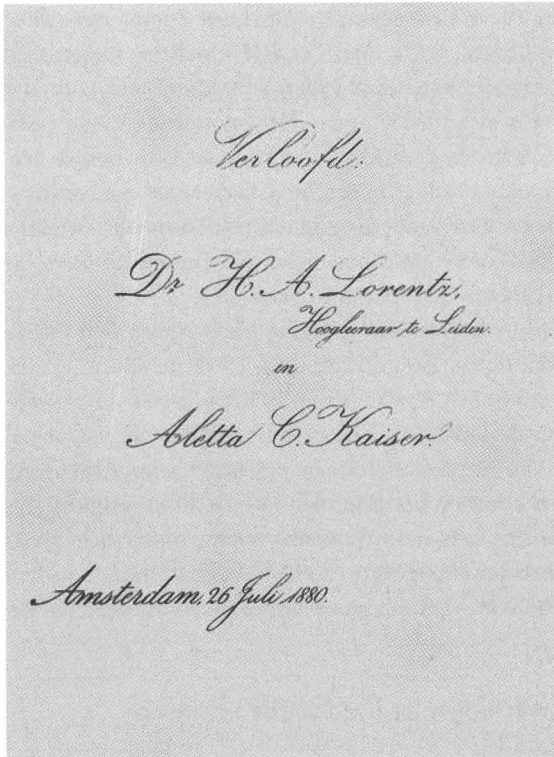
Vereeniging tot verzorging van kleine kinderen

Aletta Catharina Kaiser is geboren in 1858 in Amsterdam.⁹ Haar vader is Jan Willem Kaiser, haar moeder Johanna Buisman. Het gezin telt acht kinderen. Aletta is de jongste dochter. Zij trouwt op 15 juli 1881 in Amsterdam met Hendrik Lorentz en het paar gaat in Leiden wonen, eerst aan de Hooigracht nummer 60, vanaf 1886 aan Hooigracht 48. Hier is een gevelsteen aangebracht met de naam Lorentz. In 1885 toont Aletta al haar eerste maatschappelijke betrokkenheid. Zij wordt benaderd door de textielfabrikant C.H. Krantz – die later het Volksbad sticht aan de Oude Singel – en zijn echtgenote E.M.H. Krantz-van Dijk. Dit echtpaar zoekt steun voor hun initiatief om een kinderbewaarplaats te openen voor de kinderen van werkende vrouwen, zoals in hun eigen fabriek. De bewaarplaats, ook wel crèche genoemd, is bedoeld voor kinderen van zes weken tot drie jaar. Het echtpaar Krantz vindt gehoor bij het echtpaar Lorentz en Aletta treedt onmiddellijk toe tot

het bestuur als secretaris van de nieuwe 'Vereeniging tot verzorging van kleine kinderen'. Zij staat als zodanig ook in de adresboekjes van Leiden vermeld. Voorzitter van de 'Vereeniging' wordt Suzanne Librecht Lezwijn-Nierstrasz.¹⁰ Zij is de tweede echtgenote van mr. P.C. Librecht Lezwijn. Hij had zitting in het bestuur van Elise van Calcars Opvoedingshuis.¹¹ Dit Opvoedingshuis was opgericht na twee lezingen die Van Calcar in 1865 in Leiden had gehouden om de ideeën van de Duitse pedagoog Friedrich Fröbel te propageren. Hij wilde de kinderen opvoeden door ze eigen activiteiten te laten ontwikkelen. Kinderen moesten op een bewaarschool dus niet alleen 'bewaard' worden, maar moesten bezig zijn met werkjes zoals het matjes vlechten.¹²

Waarschijnlijk is ook de 'Vereeniging tot Verzorging van kleine kinderen' geïnspireerd door de fröbelmethode, gelet op het doel van de crèche, al zijn deze kinderen – onder de drie jaar – nog wel wat jong. De crèche wil namelijk aandacht besteden aan ontwikkelend spel en doelmatige opvoeding, iets wat kinderen op andere bewaarplaatsen zouden ontberen. De crèche is bedoeld voor kinderen van werkende of zieke moeders, die nu vaak aan de zorg van oudere zusjes of broertjes worden overgelaten, of aan familieleden die ook niet al te ruim behuist zijn. Zij moet daarom een veilige en frisse omgeving bieden en zorgen voor goede voeding en kleding. Ook is er aandacht voor de gezondheid van de kinderen; er is geneeskundig toezicht en zo nodig kan medische hulp worden ingeroepen. De dames in het bestuur van de 'Vereeniging' die de crèche beheren, worden daartoe bijgestaan door de arts dr. A. Nijkamp. Daarnaast krijgen zij bijstand van een financieel adviseur, de heer H.F.C. Gerlings. Het geld voor de crèche komt van leden van de vereniging en donateurs en af en toe uit een andere bron. Zo is er op 5 februari 1886 een benefietvoorstelling door studenten in de Schouwburg die netto f 390,87 opbrengt voor de 'Vereeniging'. De crèche wil echter meer zijn dan een instelling van liefdadigheid. Daarom zal van de ouders een kleine bijdrage worden gevraagd van f 0,10.

Eerst gaat de 'Vereeniging' op zoek naar een ruimte, die bij voorkeur in een dichtbevolkte wijk in Leiden is gelegen. Ze vindt deze in de Lange Scheistraat 5. Het is een gebouw met 'luchtige' vertrekken en een grote tuin. Boven de kindervertrekken gaat de eerste directrice van de bewaarplaats wonen, Hendrika Gilbert.¹³ Op 11 november 1885 opent de crèche haar deuren; een feestelijke gelegenheid. De crèche is een dusdanig succes dat na een

Verloofd!
(Collectie Noord-
Hollands Archief
Haarlem, archief
H.A. Lorentz,
inv.nr. 652)

aantal jaren naar een grotere ruimte moet worden gezocht. Die wordt in 1899 gevonden in het pand Langebrug 87. Een reden voor de nodige uitbreiding is dat er vaak broertjes en zusjes van de kleintjes meekomen voor of na schooltijd of tussendoor. De maximumleeftijd van de kinderen wordt daarom verhoogd. In dit nieuwe gebouw komt ook een 'fröbelruimte'.¹⁴

Aletta Lorentz-Kaiser maakt deze verhuizing niet mee. Zij neemt in 1893 afscheid van het bestuur. Vlak na de opening van de crèche is zij bevallen van haar eerste dochter Geertruida Luberta, in 1889 van haar tweede, Johanna Wilhelmina. In het jaar dat zij uit het bestuur van de crèche vertrekt, bevalt Aletta van een zoon, die echter binnen een jaar overlijdt. In 1895 komt nog een zoon ter wereld, Rudolf. Ook deze tweede zoon is ziekelijk en heeft de nodige extra zorg nodig, maar hij blijft wel in leven.

Juist in de tijd dat zij rouwt om haar eerste zoontje heeft Aletta geen afleiding in andere werkzaamheden, zoals haar oudste dochter Geertruida Luberta opmerkt in de biografie van haar vader. Dit klopt wel voor dit moment, maar het lijkt daarin net alsof haar moeder nooit andere interesses had dan man en kinderen, al meldt de dochter nog wel dat haar ouders een arm gezin hielpen. Haar moeder maakte flessen melk klaar voor een tweeling die zo in leven kon blijven en haar vader zorgde dat een zoon uit hetzelfde gezin metselaar kon worden.¹⁵ Over haar moeders betrokkenheid bij de vrouwenbeweging – vanaf 1900 – rept Geertruida Luberta niet.

Naast haar activiteiten voor de vrouwenbeweging blijft Aletta zich overigens inzetten voor Leidse kinderen. Zo geeft zij eind 1904 de aanzet tot de oprichting van een volksspeeltuin en neemt zitting in het bestuur van de vereniging die deze oprichting tot doel heeft. De volksspeeltuin moet toegankelijk zijn voor de leerlingen van de scholen voor on- en minvermogenenden van alle gezindten. De speeltuin komt op het Raamland bij de Hoge Rijndijk.¹⁶

Voor we Aletta's activiteiten voor de vrouwenbeweging nader belichten, eerst iets over de eerste vrouwenvereniging in Leiden, 'Tesselschade', en het uitgebreidere arbeids- en onderwijsterrein voor vrouwen en meisjes uit de betere kringen.

Betaalde arbeid voor onvermogene beschaafde vrouwen

Voor vrouwen uit de 'beschaafde' stand – of zij nu getrouwd zijn of niet – is rond 1850 betaalde arbeid taboe. Ook als de familie verarmd is, wordt het als een schande gezien als een vrouw zou gaan werken. De stand – de schijn – moet worden opgehouden. Dit is vooral ongunstig voor vrouwen die ongegetrouwd blijven en nu hun hand moeten ophouden bij mannelijke familieleden. In haar roman *De opstandigen* uit 1925 schetst Jo van Ammers-Küller de afhankelijke situatie van deze vrouwen, waartegen ze langzamerhand in verzet komen.¹⁷ De roman speelt zich af in Leiden en beslaat drie perioden: de jaren veertig en zeventig in de negentiende eeuw en de jaren twintig in de twintigste eeuw. Die derde periode laat ik hier buiten beschouwing, omdat die buiten het tijdsbestek van dit artikel valt. Van Ammers-Küller beschrijft de situatie van de vrouwen aan de hand van de verwickelingen in het fictieve Leidse textielgeslacht Coornvelt.

Voorkant
De Opstandigen.

In de jaren veertig is de in Parijs opgegroeide en vrijgevochten Miebetje Sylvain na het overlijden van haar moeder – haar vader was al dood – onder de voogdij van haar Leidse oom Coornvelt gekomen. Zij wordt opgenomen in diens gezin, maar ontvlucht dit op het moment dat zij te strikt aan banden wordt gelegd. Zij wil zelf de kost verdienen, maar zelfs het beroep van gouvernante wordt door haar oom rond 1840 als ongepast gezien.

In de jaren zeventig keert Miebetje naar Leiden terug en verstoort daar een lezing van Nicolaas Beets in het Nutsgebouw – het gebouw van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan het Steenschuur – in die zin dat zij na zijn anti-vrouwenemancipatiebetoog een kritische kanttekening durft te plaatsen. Dit was niet gebruikelijk na een lezing, en zeker niet door een

Boven: *Leidsche Courant* 24-11-1873.Onder: *Leidsche Courant* 30-6-1874

TESSELSCHADE.

De Ondergeteekenden maken bekend dat zij voornemens zijn op Maandag 24 November, ten huize van Mejufvrouw VAN NIEUWENHOVE, Breëstraat bij het Gangetje, een **Depôt** te openen, van de door deze Vereeniging gemaakte **GOEDEREN**, bestaande in:

Kinderen- en Damesgoed, Kragen, Mouwen, Strikken, Boezelaars, Ménagères, Wollen Goederen, Kant-, Brei- en Haakwerk, verschillende Luxe-artikelen, bijzonder geschikt voor het St. NICOLAASFEEST, enz. enz.

De Depôt-Commissie,

M. E. KAISER — FABIUS.

E. DE FREMERY — HERCKENRATH.

L. J. LEEMBRUGGEN — MODDERMAN.

DAMES,

bedreven in vrouwelijke handwerken, voornamelijk in het naaien en breien, kunnen werk bekomen van de Vereeniging **TESSELSCHADE** en zich daartoe aanmelden bij de Dames:

M. C. KAISER, FABUS, Hoogewoerd.

E. KRANTZ, NOORDUYT, Onde Vest.

A. DE FREMERY, HERCKENRATH, Onde Vest.

W. DE GOEJE, LEEMBRUGGEN, Rapenburg.

A. R. M. KAISER, Steenschuur.

vrouw. In de roman komt het betoog van predikant Beets erop neer dat vrouwen bestemd zijn voor het huwelijk. Maar ook vrouwen die die bestemming missen, dus ongehuwd blijven, moeten in financiële afhankelijkheid gedijen.¹⁸

Miebetje is het daar nog steeds niet mee eens en is een zelfstandige journaliste geworden. Zij is daarmee een voorbeeld voor meisjes die ook zelfstandig willen zijn, al kunnen deze nog steeds op veel weerstand rekenen. Zij heeft ook een eigen blad opgericht: *Onze Roeping*. De schrijfster Van Ammers-Küller refereert hiermee aan de realiteit, waarin de feministe van het eerste uur, Betsy Perk, een eigen blad met dezelfde naam uitgeeft om haar ideeën te verkondigen. Die ideeën behelzen onder meer dat vrouwen uit de betere kringen wél in hun eigen onderhoud moeten kunnen voorzien. Daartoe richt

zij in 1871 vanuit Delft de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereniging 'Arbeid Adelt' op.¹⁹

'Arbeid Adelt' streeft naar verbetering van het lot van de onvermogene vrouw uit de beschaafde stand, door aanmoediging en bevordering van haar kunst- en arbeidszin. De vrouwen – die werksters worden genoemd – leveren borduur-, brei, naai- en haakwerk, dat door 'Arbeid Adelt' wordt verkocht. Met de keus voor de leus 'Arbeid Adelt' geeft Betsy Perk aan dat vrouwen trots moeten zijn op hun werk, zich daarvoor niet hoeven te schamen en dat zij daarom hun werk niet anoniem moeten leveren. Dit gaat velen echter te ver en nog geen jaar na oprichting van 'Arbeid Adelt' stapte een deel van de leden op – onder aanvoering van de Amsterdamse jonkvrouw Jeltje de Bosch Kemper – en vormden een nieuwe vereniging met hetzelfde doel. Dit is de Algemeene Nederlandsche Vrouwenvereniging 'Tesselschade'. Net als bij 'Arbeid Adelt' wordt de anonimiteit hier een punt van discussie. Het wordt uiteindelijk bij beide verenigingen overgelaten aan de afdelingsbesturen zelf.

Aanvankelijk is het handwerk van de werksters niet altijd van goede kwaliteit. Dit verbetert door aan de vrouwen onderwijs in deze vorm van 'kunstnijverheid' te geven, een gezamenlijke aangelegenheid van 'Arbeid Adelt' en 'Tesselschade'. Aan de Rijksschool voor Kunstnijverheid in Amsterdam komt in 1883 de eerste lerares; nota bene uit Oostenrijk. In 1886 behalen de eerste drie leerlingen hun diploma.

Vrouwen uit het Koninklijk Huis treden op als beschermvrouwe van de beide verenigingen. Voor 'Tesselschade' is dit eerst 'prinses Hendrik', dat is Maria van Pruisen, die later wordt opgevolgd door koningin Emma, weer later door Emma en koningin Wilhelmina samen.²⁰ Zij steunen de verenigingen actief door bijvoorbeeld het aankopen van handwerk op een van de jaarlijkse bazaars – een soort markt – of, zoals in 1913, door het bestellen van poppenkleertjes voor de poppen van het prinsesje Juliana. In 1915, tijdens de oorlog, koopt het koningshuis een grote voorraad wol, waarvan het soldaten-sokken wil laten breien door werkzoekende vrouwen en meisjes, aangezocht via 'Arbeid Adelt' of 'Tesselschade'.²¹

'Tesselschade' in Leiden

Van 'Arbeid Adelt' komt geen afdeling in Leiden, van 'Tesselschade' wel, in mei 1873. Vanaf 1875 zijn de jaarverslagen van deze vereniging opgenomen

in de Gemeenteverslagen van Leiden. Hieruit blijkt dat in 1875 het aantal werksters 21 is, het jaar erop 24 en dat het daarna niet meer boven de twintig komt. Het aantal betalende verenigingsleden overschrijdt binnen enkele jaren de 150. Het bestuur in Leiden, dat alles regelt, bestaat uit vijf vrouwen. In 1874 zit hierin zowel de nicht van Aletta Lorentz-Kaiser, Aletta Rebecca Maria, dochter van de sterrenkundige Frederik Kaiser, als de vrouw van haar neef Pieter Jan, Maria Cornelia Fabius.²² De voorzitters zijn achtereenvolgens de dames A. de Fremery-Herckenrath, dan M. van der Kaaij-Biskanter en C.G.J. de Goeje-Brillenburg, en vervolgens tot haar overlijden in 1929 Marie Kluijver-Honigh.²³ Ook de Leidse afdeling van 'Tesselschade' koopt het werk van de handwerksters en tracht dit vervolgens te verkopen door middel van advertenties, een depot met etalage of een bestelhuis en het houden van een bazaar.

Het depot is in november 1873 geopend en in de etalage wordt het handwerk tentoongesteld. Deze etalage bevindt zich veelal in de voorkamer van het huis van de dephoudster, een weduwe of ongetrouwde vrouw, zoals eerst aan de Breestraat 154, vervolgens op nummer 137, dan op de hoek van de Langebrug en Diefsteeg en later aan het Steenschuur 1. Een belangrijk verkoopartikel vormt het ondergoed, zowel voor kinderen als volwassenen en speciaal voor dienstboden, als aparte categorie, zo blijkt uit de advertenties. Jaarlijks adverteert de vereniging ook met 'een ruime voorraad handwerk', waaronder ook reistassen en knikkerzakjes, 'geschikt als St.-Nicolaascadeaux'.

Begin twintigste eeuw wordt het depot opgeheven en komt er een bestelhuis voor in de plaats in Breestraat 110. Nu wordt alleen nog gemaakt wat besteld is, zodat de vereniging niet met een onverkochte voorraad blijft zitten, al probeerde ze de onverkochte handwerkproducten soms op creatieve wijze – bijvoorbeeld door middel van een loterij – alsnog te slijten.

In 1889 wordt door het hoofdbestuur van 'Tesselschade' Leiden aangewezen als de plaats om een bazaar te organiseren. Deze is te bezoeken op 5 en 6 november in de Nutszaal aan het Steenschuur.

De vrouwenorganisatie beperkt zich niet tot het laten vervaardigen en verkopen van het handwerk van de vrouwen, maar biedt ook een opleiding in een beroep, dat voor vrouwen in deze kringen acceptabel is. Samen met andere afdelingen bekostigt Leiden af en toe een opleiding, zoals in 1889 voor een

St. Nicolaas-Étalage

op het Depot van Tesselschade No. 137,
BREESTRAAT.

Voorhanden een ruime keus van genaaid en gebreid Ondergoed, Kindergoed, waaronder Wollen Jurken, Rokjes, enz. Antimacassars, Kleedjes met Cromelwol bewerkt, Reis- en Werktassen, Toilet- en Haar-spelden, Kussens, Nachtzakken, Quartetsspelen, Knikkerzakjes en vele andere grootere en kleinere artikelen; ook Onderkleeders voor Dienstboden, als: Hemden, Borstrokken, Broeken. Tevens is er opruiming van artikelen tegen zeer verminderde prijzen. Bestellingen op Naai-, Brei-, Borduur-, Haak- en andere Handwerken worden op het Depot aangenomen en zoo spoedig mogelijk uitgevoerd.

Leidsch Dagblad 21-11-1882.

Leidsch Dagblad 2-11-1889.

**Algemeene Bazaar
van de Ned. Vrouwen-Vereeniging
TESSELSCHADE.**

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

De Bazaar zal worden gehouden te *Leiden*
in het **Nutsgebouw, Steenschuur 91,**

Dinsdag 5 November,

's namiddags van 1 tot 5 uren; 's avonds van
7 tot 10 uren.

Woensdag 6 November,

van 's voormiddags 10 tot 's namiddags 5 uren.

Het Bestuur noodigt alle belangstellenden
dringend uit dezen Bazaar met een bezoek
te vereeren.

LEIDEN, November 1889.

Het Bestuur van de afd. *Leiden* :

Mevr. v. D. KAAÿ — BISKANTER, Pres.

Mevr. KROON — DE KONING, Penningm.

Mevr. DRIESSEN — DE FREMERY.

Mevr. FOCKEMA ANDRAE —

LUNSIKON TONCKENS.

Mevr. DE GOEJE — BRILLENBURG.

Mej. A. SCHOLTEN, Secret.

meisje dat bewaarschoolhouders wil worden of in 1893 voor een meisje dat een akte in plant- en dierkunde wil halen.²⁴ 'Tesselschade' levert ook een financiële bijdrage aan de opleiding van meisjes tot kinderjuffrouw, een opleiding die zeer populair wordt. Om vrouwen vervolgens aan werk te helpen richt 'Tesselschade' een Bureau voor Arbeidsbemiddeling op, dat naast kinderjuffrouwen bijvoorbeeld ook bloemistes en assistentes in de huishouding probeert te plaatsen. Naast dit Bureau komt een Bureau Voorlichting om informatie over geschikte beroepen te verstrekken. Het loopt niet storm. In het jaarverslag over 1896 wordt gemeld dat van het Voorlichtingsbureau weinig gebruik is gemaakt en van het Bemiddelingsbureau geen enkel. Directrice van het Voorlichtings- en Bemiddelingsbureau is mejuffrouw A.C.W. Scholten. Zij is in 1900 naast directrice van deze bureaus al 25 jaar secretaris van 'Tesselschade', dus vrijwel vanaf het begin. Zij zal dit nog min-

stens 25 jaar blijven. De voorzitter rond 1900 is Marie Kluijver-Honigh, die net als haar voorgangster Van der Kaaij-Biskanter plaatsneemt in het landelijk bestuur van 'Tesselschade'.

Marie Kluijver-Honigh is de echtgenote van de hoogleraar wiskunde Jan Cornelis Kluijver. Als in 1900 in Leiden de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht' wordt opgericht, komt Kluijver-Honigh in het bestuur. Zij doet dit wel op persoonlijke titel, niet namens 'Tesselschade', want die vereniging wil neutraal blijven in politieke kwesties. Al richt 'Tesselschade' zich niet op de politiek en blijft het handwerk toch een beetje in de sfeer van liefdadigheid hangen, desondanks hebben 'Tesselschade' en 'Arbeid Adelt' ertoe bijgedragen dat vrouwen door hun handwerk op eigen benen kunnen staan en misschien ook wel bijgedragen aan het langzamerhand verdwijnen van het taboe op arbeid door 'beschaafde vrouwen', mits ongetrouwd. Dit is mede mogelijk doordat er een nieuwe generatie aantreedt en er steeds meer 'respectabele' vrouwenberoepen bijkomen.²⁵ Een balans wordt opgemaakt op de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid in Den Haag, waar behalve over vrouwenarbeid ook wordt gesproken over onderwijs, maatschappelijk werk en zedelijkheid.

Beschaafde banen en middelbaar en hoger onderwijs voor meisjes in Leiden

De stand van zaken op het gebied van vrouwenarbeid wordt duidelijk op de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid in 1898. Deze gaat niet alleen over de arbeid en arbeidsomstandigheden van vrouwen in de fabrieken, in de huisindustrie of als dienstbode in het huishouden. Zij richt zich ook op nieuwe beroepsmogelijkheden en wil bovenal benadrukken dat een vakopleiding voor meisjes van essentieel belang is, of ze nu trouwen of niet. In het tentoonstellingsblad wordt een lijst afgedrukt met aanbevolen werkkringen voor jonge vrouwen. Deze lopen uiteen van bijenhouster tot elektricien, tandheelkundige of arbeidsinspectrice, hotelhoudster of werk bij de posterijen, drukkerijen of op kantoor. Ook uit Leiden staan vrouwen op de lijst, waar informatie ingewonnen kan worden voor specifieke beroepen. Dit zijn Marie Sparnaay, lerares aan de Fabrieksschool te Leiden, die informatie kan geven over de betrekking: opzichteres of directrice in fabrieken en werkplaatsen, en

Emilie Knappert, die meer weet over de betrekking van godsdienstonderwijzers; dat was zij immers zelf geweest. Knappert als vice-presidente van de Algemeene Congres-commissie – die de lezingen organiseert – zet zich ook in voor het zaaltje Maatschappelijk werk en trekt de bekende maatschappelijk werkster Hélène Mercier over de streep, die de tentoonstelling overigens aanvankelijk 'een onbekookt dwaas plan' noemde.²⁶ Knappert heeft zich in Leiden al toegelegd op maatschappelijk werk, waardoor zij als geschikte kandidaat wordt gezien om in 1899 de eerste directrice te worden van het Leidse Volkshuis.

Leiden kent rond 1900 inmiddels talloze directrices, die doorgaans leiding geven aan vrouwelijk personeel werkzaam op het gebied van de zorg voor kinderen zoals op de bewaarscholen – na een opleiding aan de Kweekschool voor Bewaarschoolhouderessen – of de ziekenzorg, die langzamerhand professioneler wordt, of het meisjesonderwijs.²⁷ Voor een opleiding tot onderwijzeres in het lager onderwijs is er de Kweekschool voor Onderwijzers en Onderwijzeressen. Vanaf 1881 kunnen vrouwen ook les gaan geven op de Hogere Burgerschool (HBS) voor meisjes – de eerste middelbare schoolopleiding voor meisjes in Leiden.²⁸ Deze school kent bij voorkeur vrouwelijke docenten en heeft natuurlijk een vrouwelijke directeur. De eerste is Mathilda Engelmann.²⁹ Naast haar leidinggevende taak geeft zij les in het vak Duits. De andere docentes hebben veelal onderwijsakten gehaald aan de universiteit, of hebben een hele studie voltooid. Een enkeling is zelfs gepromoveerd. Maar gepromoveerd of niet, als een docente trouwt is het doorgaans gedaan met haar loopbaan en vraagt zij ontslag.

De meisjes-HBS is geen vooropleiding voor de universiteit. Om tot de universiteit toegelaten te worden, moeten meisjes voorlopig nog een diploma halen op jongensscholen zoals het gymnasium of de HBS voor jongens, die sinds 1864 in Leiden is gevestigd.³⁰ Daar hebben zij wel speciale toestemming van de gemeenteraad voor nodig. In 1878 melden dan de eerste vrouwelijke studenten zich aan de universiteitspoort. Maar al neemt het aantal studentes aan de universiteit langzaam toe, het duurt nog tot 1929 voor de eerste vrouwelijke hoogleraar hier in Leiden haar werkterrein vindt.³¹ De eerste studentes kiezen een studie in de letteren, de wis- en natuurkunde of de geneeskunde. In 1897 gaat aan de Leidse universiteit de eerste vrouw rechten studeren; dit is Lizzy van Dorp.

Mej. M. Engelmann, eerste
directrice van de HBS voor
meisjes. (Collectie Da Vinci
College Leiden)

Rechtsgeleerden als steun voor de vrouwenbeweging

Het belang van vrouwelijke rechtsgeleerden wordt geschetst in de roman *Hilda van Suylenburg* van Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk, die verschijnt in 1897.³² In deze feministische roman trekt Hilda zich het lot aan van een net zeventien jaar geworden arm meisje dat zwanger is geraakt van een rijke man die beloofd had met haar te trouwen, maar dit niet doet. Als het kindje is geboren komt zij onder de zorg van de vrouwelijke arts Corona en Hilda gaat mee op doktersvisite. Hilda ervaart het leed van de jonge moeder als een grote onrechtvaardigheid, die ook nog eens in wetten is vastgelegd. Ze wil iets doen!

‘Wat moet ik doen, Corona!’ herhaalde Hilda. ‘Zal ik, zoo als jij, gaan studeeren? voor dokter? Zal ik pleegzuster worden? Zal ik Zeg maar wat ik doen kan, ik wil alles! Maar zeg het dan toch!’

Corona zag haar een oogenblik ernstig aan, toen zeide ze langzaam: ‘De ellende die wij

'Hoogere Burgerschool voor meisjes
te Leiden 1883'.

(Collectie Da Vinci College Leiden)

vanmorgen hebben gezien kan de liefdezuster en de dokter wel lenigen, maar niet genezen, omdat zij grootendeels uit wettelijke en sociale misstanden voortkomt. Binnen eenige jaren zal ons wetboek herzien worden, en waarschijnlijk zal er dan niet één vrouw zijn, die haar stem als rechtsgeleerde daarbij kan laten hooren, en dat zou jij kunnen voorkomen, Hildy! Waarom zou je niet in de rechten studeeren? Natuurlijk zijn er vrouwen genoeg die het wetboek vrij aardig kennen, maar nooit kunnen die officieel den invloed hebben van haar die dezelfde examens hebben afgelegd en denzelfden graad hebben behaald als de mannelijke rechtsgeleerden. En het zal toch zoo noodig zijn dat de vrouw bij die behandeling zich zelf vertegenwoordigt! Zeker, er zullen knappe en edelmoedige mannen zijn om onze zaak te bepleiten, maar iedere soort wordt nu toch eenmaal het best door een van zijn eigen leden gerepresenteerd en een hoogstaande vrouw kan toch altijd beter, intenser weten dan een man, wat de vrouw verlangt, wat haar toekomst en nuttig is!³³

In de roman gaat Hilda inderdaad rechten studeren, als eerste vrouw in Nederland. Toevallig zet in werkelijkheid de eerste vrouw deze stap in hetzelfde jaar als de roman verschijnt. Lizzy van Dorp besluit in mei 1897 over te

Lizzy van Dorp in toga bij haar promotie in 1903. (Foto: G.A. Mögle, collectie Aletta, instituut voor vrouwen-geschiedenis)

stappen van haar studie letteren naar rechten. Van Dorp promoveert in 1903 en wordt de tweede vrouwelijke advocaat. Zij is ingehaald door Adolphine Eduardine Kok, die later dan Lizzy rechten gaat studeren, maar net een paar maanden eerder promoveert. Van Dorp speelt een belangrijke rol in de vrouwenbeweging, net als andere Leidse rechtenstudenten, waaronder Christina Clasina van Bosse (na haar huwelijk Bakker-van Bosse).³⁴

Voordat deze vrouwelijke rechtsgeleerden er zijn, staan mannelijke 'meesters' de vrouwen bij als het om wetskennis gaat. Een voorbeeld is mr. J.C. Overvoorde, eerst archivaris in Dordrecht, vanaf 1901 in Leiden.³⁵ Hij wordt secretaris van het in 1894 opgerichte 'Comité tot Verbetering van de Maatschappelijken en Rechtstoestand van de Vrouw in Nederland'. Leiden is in dit Comité vertegenwoordigd door de hoogleraar mr. W. van der Vlugt, naast andere rechtsgeleerden zoals prof. mr. W.L.P.A. Molengraaff uit Utrecht en het Tweede Kamerlid mr. E. Fokker.³⁶ De voorzitter is Jeltje de Bosch Kemper – bekend van 'Tesselschade' – uit Amsterdam. Het

'Comité' wil ageren tegen de lagere bezoldiging van vrouwen, tegen het weren van vrouwen uit bepaalde ambten en tegen het weren van vrouwen van bepaalde opleidingen die door het Rijk worden betaald. Verder protesteert het tegen het feit dat er minder zorg is voor vrouwelijke leerlingen en dringt het aan op subsidiëring van de hogere burgerscholen voor meisjes. Het 'Comité' dat zich vooral richt op de landelijke politiek wordt in 1897 omgezet in een vereniging. Dit om over meer financiële middelen te kunnen beschikken, onder andere om het blad *Belang en Recht* te kunnen blijven uitgeven.

Overvoorde zit niet alleen in het 'Comité tot Verbetering' maar is ook betrokken bij de commissie die de statuten opstelt van de eerste vereniging die gaat strijden voor het vrouwenkiesrecht. Op 4 februari 1894 komt deze 'Vereniging voor Vrouwenkiesrecht' definitief tot stand met als een van de leidende figuren Aletta Jacobs. In Leiden komt zes jaar later, in 1900, een afdeling van deze vrouwenkiesrechtvereniging.

Vereniging en Bond voor Vrouwenkiesrecht

In 1900 wordt Aletta Lorentz-Kaiser gevraagd om toe te treden tot het bestuur van de nieuw opgerichte Leidse afdeling van de 'Vereniging voor Vrouwenkiesrecht'. In het Leidse bestuur hebben al zitting Lizzy van Dorp als voorzitter en Johanna Hoestra, lerares aan de meisjes-HBS, als secretaris. Aletta Lorentz-Kaiser wordt penningmeester. Als Van Dorp naar Den Haag verhuist, neemt eerst Hoestra het voorzitterschap op zich. Zij wordt in 1903 opgevolgd door een andere lerares van de meisjes-HBS, Frowina Eldering. In 1907 is Marie Kluijver-Honigh – bekend van de Leidse afdeling van 'Tesselschade' – de presidente.

Er treden direct circa twintig leden toe tot de Leidse afdeling, maar Aletta Lorentz-Kaiser maakt zich sterk om dit aantal te vermeerderen. Zij richt haar pijlen op de professoren van de universiteit. Ongetwijfeld gebruikt zij hierbij haar status als de vrouw van de gewichtige en vooral ook aimabele Lorentz. In 1902 schrijft zij in een brief aan Lizzy van Dorp: 'Ik ben tegenwoordig enkel vrouwenkiesrecht [...]. Zoetjes aan doortrekken we met onze denkbeelden de heele universiteit.'³⁷

In 1907 vindt landelijk een scheuring plaats in de vrouwenkiesrechtbeweging, mede veroorzaakt door Aletta Lorentz-Kaiser en Lizzy van Dorp. Zij richten de ‘Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht’ op.³⁸ Aletta schroomt niet om – net als eerder voor de ‘Vereeniging’ – wederom de professoren en andere bekenden te ‘bewerken’, nu voor de ‘Bond’. Op 5 februari 1907 schrijft zij:

Lieve Lizzy,

Ik wilde dadelijk op de proffenjacht gaan, maar zij hebben juist allen om elf uur college, dat stel ik dus tot vanmiddag uit, later hoor je de afloop wel.

Wat zoudt ge ervan vinden als we Anna van Gogh in het comitee vroegen, zij is geloof ik sociaal democraat en schreef mij verleden jaar dat zij uit de vereeniging v. Vrouwenkiesrecht gegaan is omdat het zoo’n dames clubje was in Haarlem, als je even op een briefkaart zet goed, dan weet ik wat te doen. Ik zal vast belet bij haar vragen in ieder geval vraag ik haar om ons te steunen. Als zij nog maar in Sassenheim woont.³⁹

Wat nu een comitee lid uit Leiden betreft, dat is een moeilijk geval. Ik wil het Mevr. Kluyver wel vragen, maar zij zal het niet doen, zij was erg onverschillig in ons bestuur en was al afgetreden omdat zij te veel werk heeft, zij is ene groote kracht in Tesselschade, waar zij in het HB [hoofdbestuur] zit, eerst door onze circulaire en zijn gevolgen is zij ervoor gaan voelen en zal nu wel willen steunen en in ieder geval overgaan, maar nu is zij nog lid van de oude vereeniging.⁴⁰ Als ik hier de vrouwen zo eens naga, dan moet ik zelf bekenen, dat ik er nog het meest van allen inzit met mijn gedachten, zonder daarbij op ontwikkeling of intellect te letten, je kent me genoeg om te weten wat je aan mij hebt, vindt je dat ik iets kan helpen in het comitee dan wil ik er wel inkomen, vooral omdat ik steeds mijn man achter den rug heb om mee te overleggen, maar vindt ge het beter dat ik nog eens verder rondkijk, ik zal mijn best doen, maar misschien zal er nog wel een man te vinden zijn, bijv. A. Fokker, maar ik vind hem niet erg snugger, hij is secr. van de Vrijz. Dem kiesvereeniging en heeft zijn lidmaatschap van Vr. Kr. [Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht] opgezegd, toen verleden jaar het HB mej. Egeling heeft aanbevolen, als zijnde dit geen dem.[ocratische] daad.

De volgende dag al – 6 februari – schrijft zij verder:

Lieve Lizzy,

Zoeven zijn wij met ons zevenen bijeen geweest en allen vol moed en blakende van ijver om iets voor de zaak te doen, we besloten alle proffen te bezoeken, niet omdat wij denken dat zij allen ons zullen steunen, maar omdat wij niet licht weer zoo’n gelegenheid krijgen om er met hen over te spreken, van een gesproken woord blijft toch altijd veel hangen en

Aletta Lorentz-Kaiser
ca. 1903.
(Foto: J. Goedeljee,
collectie Noord-
Hollands Archief
Haarlem, archief H.A.
Lorentz, inv.nr. 712)

waar men eens van iets gehoord heeft, daarvan blijft men wel wat op de hoogte. (...) Voorlopig willen steunen Nieuwenhuis, Kluyver, Eerdmans, Dr. Stigter en Lorentz, behalve natuurlijk Mevr. Kluyver, Nieuwenhuis, Stigter, mej. Hartevelt en van Dissel. Van der Vlucht wil zich twee jaar liever geheel buiten alle publieke zaken houden, hij is nog zoo zwak, maar daarna is hij tot onzen dienst, hij denkt net als Visser over Vr.kiesr. Oort en Heeres zullen mij antwoord sturen en zij hebben alle lectuur om te bestudeeren. Anna van Gogh zal mij de volgende week ontvangen, meld mij dus voor dien tijd hoe ge over haar als comiteelid denkt en of ge nog meer personen weet die ik dan meteen in Haarlem kan opzoeken (zij woont nu in Haarlem). Voor den oorspronkelijken datum is het toch te laat maar wij zullen er spoed achter zetten. Ik ga naar Bolland, dat vind ik echt leuk. Iedere dag zal ik je berichten wanneer wij nieuwe stemmen gekregen hebben. Wees hartelijk gegroet
je Aletta Lorentz Kaiser

Alle door Aletta aangezochte Leidse professoren, inclusief hoogleraar wijsbegeerte G.J.P.J. Bolland, de schrijfster Anna van Gogh-Kaulbach en Marie

Kluijver-Honigh ondersteunen het initiatief.⁴¹ De meeste ondertekenaars – 28 van de 63 – komen uit Leiden. In februari 1907 is de ‘Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht’ een feit. De ‘Bond’ verschilt van de ‘Vereeniging’ in die zin dat mannen lid mogen worden van het bestuur. De ‘Bond’ stelt zich verder gematigder op; zo stelt zij zich niet op achter het soms gewelddadige optreden van de Engelse suffragettes en wenst zij niet deel te nemen aan politieke acties zoals demonstraties. Ook legt de ‘Bond’ de invoering van het vrouwenkiesrecht niet als doel in de statuten vast, om de discussie over wat voor kiesrecht dit zou moeten zijn – algemeen of beperkt – te vermijden. Dat de meningen hierover binnen de ‘Bond’ verdeeld zijn, blijkt wel uit een brief van Hermine Hartevelt. Zij is een goede bekende van Aletta en is door haar gevraagd om te helpen bij de werving van steun voor het Bondsinitiatief. In een brief van 31 januari 1907 schrijft Hermine eerst aan Lizzy van Dorp dat zij het te druk heeft om werkzaamheden voor de ‘Bond’ te doen. Hooguit kan zij mensen vragen om lid te worden, zoals haar broer Bram, de stadsgeneesheer A.C. Hartevelt, die net als zij ongetrouwd is en met wie zij samenwoont.⁴² Zij heeft het druk met het H. Geest- of Arme Weesen Kinderhuis. Zij is daar regentes en wil de verouderde boel vernieuwen. Ze vermeldt ook dat bij haar thuis een bespreking zal zijn over pupillen van Pro Juventute. Deze organisatie is in 1896 opgericht om de criminaliteit onder de jeugd te bestrijden. Hermine heeft al eerder haar zorg voor kinderen getoond en wel toen zij samen met Aletta deel uitmaakte van het bestuur van de ‘Vereeniging tot Verzorging van kleine kinderen’. Daar kennen de twee elkaar in ieder geval van. Ondanks haar eerste terughoudendheid is Hermine toch op pad gegaan voor de ‘Bond’, maar voorziet wel wat problemen, aldus haar brief van 8 februari 1907:

Lieve Lizzy,

[...]

Verder heeft Aletta Lorentz met haar bekende ijver al eenige bezoeken bij Proffen afgelegd en hebben wij allen beloofd enige dier Hoog Gel.[eerde heren] op te zoeken. Ik ben natuurlijk bij Holwerda absoluut niet geslaagd. Prof. van Bemmelen was uit, Prof. de Goeje is gevallen en mag ik voor 't oogenblik niet lastigvallen. Prof. Uhlenbeck zal mij morgen zijn meening op papier zetten. Ik weet al uit ons gesprek dat hij voor beperkt mannen en vrouwenkiesrecht is. Ik zal vrees ik met mevrouw Nieuwenhuis daarin op den duur blijven verschillen. Die is voor algemeen kiesrecht, maar langzaam aan.

Brief van Hermine Hartevelt aan Lizzy
van Dorp. (Collectie Aletta, archief E.C.
van Dorp, inv.nr. 195)

Leiden 6 Nov 87.
Lieve L.: Doet je mij maar
mij het gendepen: 15 Nov:
zamenen hoe hier komt heen,
ons te komen eten: Ook
kent je lozenen in den je
zels prefereert. - Go weet
dat we 't heel genoecht en
pretty vinden, eens by ons
te sien. - Ik heb mij laten
overhalen in 't omloopig Be-
stuur te zitten, meer niet.
Ik leek me niet herkies-
baar stellen. Het is meer
om ad: L: te helpen, die al
zeer verbaasd veel deed.
Zeer hop ik dat de con-
ganimend zal worden, dat
er veel publiek zal zijn
en belangstellend.
De vriendelijke groeten ook aan
je moeder. Wil ik ook: mis ik
ook meekomen. O Dalgrae heb
ik haar ook als g'sot.

Wornde op en: te vermenen en d'omel dit

Juist die zoo verschillende opvattingen maken het in den grond m.i. moeilijk in een en dezelfde Bond vereenigd te zijn. Men krijgt met een “Anna van Gogh”-Kaulbach heel licht conflicten, stel dat die er in komt. Dit is moeilijk. En aan de andere kant zullen wij de naam krijgen van: Bond der dames, wat ik ook niet goed vindt. Ge weet dat Bram zijn naam gaf, zoo ook Henriëtte [Groskamp, getrouwd met broer Daniël] mijn schoonzusje, dan ben ik zeker van Mevrouw A. Cosijn, maar die zal zich wel opgeven aan Mevr. Nieuwenhuis en over eenigen tijd meer, maar die willen niet zo vlug. (...)

Je Hermine.⁴³

Het baart Hermine zorgen dat de eventuele eis voor beperkt vrouwenkiesrecht – wat de arbeidersvrouwen uitsluit – van de ‘Bond’ een ‘dames’clubje maakt. Grappig is dat Anna van Gogh volgens Aletta Lorentz-Kaiser juist zegt dat de andere club – de ‘Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht’ – een damesclubje is, althans in Haarlem waar Anna woont, al gaat het hier vooral om de uiterlijke verschijningsvorm, de entourage van de leden. Dit elitaire karakter hing over het algemeen toch meer om de ‘Bond’ dan om de ‘Vereeniging’, althans volgens Clasina Alberta Kluijver, de dochter van Marie Kluijver-Honigh. Zij trouwt in 1907 met mr. B. de Jong van Beek en Donk en beiden zijn actief in de vrouwenkiesrechtbeweging; zij is lid van de ‘Vereeniging’, hij zit in het hoofdbestuur van de ‘Bond’. Clasina houdt lezingen voor beide organisaties en merkt op dat de Bondsleden zoveel chiquer zijn qua behuizing en kleding dan de Vereenigingsleden, maar voegt eraan toe dat dit standsverschil vooral geldt voor de grote steden.⁴⁴

Een ander aspect dat Clasina aanstipt, is dat de vermeende animositeit tussen ‘Vereeniging’ en ‘Bond’ is ingegeven door antisemitische gevoelens. Aletta Jacobs, het kopstuk van de ‘Vereeniging’, is immers van joodse afkomst. Het is waar dat haar persoon bij de ‘scheurmakers’ de nodige afweer oproept, maar of dit nu samenhangt met haar joods zijn, is de vraag. Mogelijk is hier eerder sprake van een botsing van karakters.⁴⁵

In Leiden werken ‘Bond’ en ‘Vereeniging’ in ieder geval wel samen met als verbindende persoon de joodse Marie van Itallie-van Embden.⁴⁶ Zij is van 1907 tot 1909 voorzitter van de Leidse afdeling van de ‘Vereeniging’ en is tevens lid van de Leidse ‘Bond’. De Leidse Bondsafdeling is opgericht in november 1907, mede door toedoen van Aletta Lorentz-Kaiser. Zij is namelijk vice-presidente in het hoofdbestuur met in haar portefeuille de propaganda voor de ‘Bond’. Zij reist door het land om nieuwe afdelingen op te

Het gezin Lorentz met schoonzons.
Zittend v.l.n.r.: Geertruida, Aletta,
Hendrik, Johanna; stond: Wander de
Haas, zoon Rudolf en Heinrich
Leemhorst. (Foto: M. Kusters, collectie
Noord-Hollands Archief Haarlem, archief
H.A. Lorentz, inv.nr. 665)

'VOL MOED EN BLAKENDE VAN IJVER'

147

richten. Niet alleen de afdeling Leiden komt door haar toedoen tot stand, maar ook die in Bloemendaal, Boskoop en Hillegom. Ze doet ook pogingen in Amsterdam, maar ondanks dat zij daar geboren is, kent zij daar nog weinig mensen. Ze steekt er veel tijd in, maar is toch niet echt tevreden met het resultaat. Ze wil het in ieder geval nog vragen aan professor Pieter Zeeman, die in Amsterdam woont en op de koffie komt, of hij mogelijk nog mensen weet.⁴⁷

Naast deze landelijke inzet wordt Aletta tegelijkertijd de drijvende kracht in de Leidse afdeling en is druk in de weer om bestuursleden te vinden. Zelf wil zij geen voorzitter worden omdat zij 'al zo vaak presidieerde voor de Vereniging', dus bij de andere club, al zal ze later het voorzitterschap toch

op zich nemen.⁴⁸ Zij vindt Hermine Hartevelt heel geschikt, maar die heeft een zwakke gezondheid en heeft teveel aan haar hoofd. Hermine zegt echter toch toe, zij het tijdelijk, zo schrijft zij op 6 november 1907 aan Lizzy van Dorp: 'Ik heb mij laten overhalen in het voorlopig bestuur te zitten, meer niet. Ik laat me niet herkiesbaar stellen. Het is maar om A.L. [Aletta Lorentz] te helpen, die al zoo verbazend veel deed.'

In 1911 legt Aletta Lorentz-Kaiser het voorzitterschap van de Leidse afdeling van de 'Bond' neer. De reden dat zij haar werkzaamheden staakt is dat zij – in 1912 – verhuist naar Haarlem, waar haar echtgenoot een positie heeft aanvaard als curator van het natuurkundig laboratorium van de Teylers Stichting. Hun zoon verhuist mee. De twee dochters staan inmiddels op eigen benen. Zij hebben beiden voor langere of kortere tijd in Leiden wis- en natuurkunde gestudeerd. De jongste niet zo lang, de oudste, Berta, studeert af en promoveert in 1912 bij haar vader. Al tijdens haar studie wordt zij lid van de 'Bond voor Vrouwenkiesrecht', die mede door haar moeder is opgericht. Des te vreemder dus dat zij hier niets over meldt in de biografie van haar vader.

Van 1907 tot 1910 maakt Berta deel uit van het bestuur van de in 1900 opgerichte 'Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden'.⁴⁹ Haar beide ouders zijn nog zijdelings bij deze meisjesstudentenvereniging betrokken geweest.

Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden

Rond 1900 willen vrouwelijke studenten in Leiden een eigen vereniging oprichten. Het Leidsch Studenten Corps laat geen vrouwen toe als lid. Het valt echter niet mee alle studentes in een vereniging te interesseren. Zeker niet omdat velen niet op kamers gaan in Leiden maar nog thuis wonen, bijvoorbeeld in Den Haag. Ook rust er aanvankelijk een taboe op gezelligheid en moeten de bijeenkomsten vooral nuttig zijn. De vereniging begint dan ook als een leesclub. Jacoba Elisabeth Vreede (studente wis- en natuurkunde), die van 1902 tot 1904 in het bestuur van de 'Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden' (VVSL) zit, schrijft – in een uitgave ter gelegenheid van het tweede lustrum van de VVSL in 1910 – over de begintijd:

Voorblad in 'Een Wereldcorrespondentie'
met een voorwoord van Geertruida
Lorentz.

Het Leesgezelschap deed een portefeuille circuleeren met literarische en feministische tijdschriften, waarvan de meeste welwillend waren afgestaan door Prof. Lorentz en Prof. Drucker, die van den aanvang af een groote belangstelling in onze club hebben getoond.⁵⁰ Bovendien werden er gezellige bijeenkomsten gehouden ten huize van Mevr. Cohen Stuart, waar werd voorgelezen en muziek gemaakt, maar de toenmaals heerschende geest leidde er nu eenmaal niet toe, dat deze bijeenkomsten ook 'gezellig' waren.⁵¹ De leidster zelve betitelde ze later als 'saai'. Gelukkig had het bestuur den moed, nu deze poging bleek niet te slagen, een anderen weg in te slaan, die beter tot het beoogde doel kon leiden. In de laatste dagen van April werd wederom een circulaire rondgezonden en lid en niet-lid opgeroepen tot een vergadering ten huize van Mej. Van Dorp. Op die vergadering werd besloten een vereeniging op te richten, die geregeld bijeenkomsten zou houden met voordrachten enz., terwijl de portefeuille zou blijven bestaan, maar niet meer de hoofdzaak zou vormen. Van dien dag (2 Mei 1900) dateert dus eigenlijk de V.V.S.L., de naam zelf werd

pas verscheidene maanden later gekozen, nadat allerlei pogingen om fantasienamen te bedenken – gelukkig! – gefaald hadden.⁵²

Lizzy van Dorp wordt aangezocht om in het eerste bestuur van de VVSL zitting te nemen, maar door haar vertrek naar Den Haag is zij niet lang presidente. Als op gegeven moment een aantal studentes mannen wil introduceren, komt dit ter ore van Aletta Lorentz-Kaiser en zij roept Lizzy van Dorp te hulp:

Leiden 1 mei 1902.

Lieve Lizzy,

Uit naam van eenige vrouwelijke studenten kom ik je vriendelijk verzoeken om op de eerstvolgende clubvergadering te komen want er zijn moeilijkheden bij het vaststellen van het reglement en zij, nl. mej. Prins en I. Muller, verwachten dat jij met hen zult stemmen. De zaak is, dat men heeft voorgesteld, om de leden vrijheid te geven om steeds heeren studenten te introduceeren. Ik was het met mijn vriendinnen eens, dat dit voor de club niet goed zou zijn, mij dunkt, het zal ook niet strekken om de gezelligheid te vermeerderen. Meisjes willen dunkt me, toch ook wel eens onder elkaar zijn, evengoed als de jongens. Door eenig praten is Betty van Aken naar onze zijde overgestoken. Wees zoo goed er eens over te denken en je licht niet onder de korenmaat te zetten, maar braaf te komen meesrijden.

Als ge nog eens in Leiden zijt, kom dan ook eens bij ons. Je moogt gerust komen eten als dat je het best schikt. Ik hoor met genoegen dat je prettig opschiet met je studie. Ik brand van verlangen je proefschrift te lezen.

Ondanks het afwijzen van de herenintroductie wordt het clubleven toch gezelliger, zo blijkt uit een andere brief van Aletta aan Lizzy van Dorp, van 21 maart 1905. Deze brief is een verzoek aan Lizzy om een lezing te geven in Leiden, maar ook het 'clubleven' komt even ter sprake:

Wij zijn allen flink, ook Ber[ta] wordt dikker zoo echt gezellig zo'n groote dochter. Zij ging mee naar Perkins Gilman in Adam en geniet erg van haar clubleven dat tegenwoordig heel gezellig is.⁵³ Morgen zullen er eenigen bij elkaar komen om een roeiclub op te richten voor meisjes-studenten.

Als Lizzy van Dorp zich in een brief mogelijk beklagt over haar zware bestaan als alleenstaande gestudeerde zelfstandige vrouw, spreekt Aletta haar moed in, nadat zij eerst haar gedachten uit over het studeren van haar doch-

ters. Vooral over de tweede, Johanna, maakt ze zich wel zorgen; niet ieder meisje is even geschikt om te studeren, want het blijft een zware klus. Op 18 december 1907 besluit zij de brief aan Lizzy:

En dat ik je als moeder vraag, geef een goed voorbeeld, overwin je en wordt het strijden niet moe, niet alleen voor je eigen moeder, maar ook voor al die meisjes die ja komen en onbewust enigszins het pad van hun voorgangsters zullen gaan. Je voorbeeld zal van zoo grooten invloed zijn en na jaren en jaren zal het je zelf rust geven als je nu overwint, maar daarvoor heb je kracht en gezondheid nodig. Maak dus dat je goede hulp bij je werk krijgt. Een gezonde geest heeft meer kracht naarmate het lichaam krachtiger is. Denk om de velen die na je zullen lijden, hen kan en moet je helpen en een goeden weg wijzen.

Lizzy moet van Aletta een voorbeeld zijn voor meisjes die na haar komen, want nog steeds moeten de vrouwen die in deze tijd gaan studeren de nodige weerstand overwinnen. Zij zijn nog steeds pioniers.⁵⁴ In die zin zouden zij tot de vrouwenbeweging gerekend kunnen worden, al wenst de VVSL als vereniging in politieke kwesties neutraal te blijven. G.L. (Berta) Lorentz rechtvaardigt die neutraliteit van de VVSL in het voorwoord bij de lustrumuitgave uit 1910 als volgt:

Met een enkel woord wil ik nog spreken over het verwijt, dat de leidsters van de vrouwenbeweging ons meisjesstudenten zo vaak maken: nl. dat wij ons te weinig interesseren voor politieke en sociale vragen [...]. Voelt ge niet, dat het vaak het verlangen is een volkomen mens te worden, alle nu nog sluimerende vermogens te mogen gebruiken, dat ons ervan terughoudt ons in een of andere sociale beweging te storten? En zo ooit, zal het dan niet zijn in later jaren, wanneer wij vrouwen zijn geworden in den vollen zin van het woord, wanneer ten minste onze zoekende geesten in evenwicht zijn gekomen, dat de maatschappij, iets van ons, vrouwelijke studenten, zal kunnen verwachten?⁵⁵

Het is waar dat veel studentes na hun studie actief worden in de vrouwenbeweging of dit op persoonlijke titel al zijn. Desondanks wil bijvoorbeeld de vrouwenkiesrechtbeweging de neutraliteit niet altijd zomaar accepteren, zo blijkt uit een ingezonden brief in het *Leidsch Dagblad* van de presidente C. Lulofs van de Leidse afdeling van de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht'.⁵⁶ In 1913 heeft de landelijke 'Vereeniging' namelijk een grote demonstratie op touw gezet in Den Haag. De andere vrouwenkiesrechtvereniging, de 'Bond', doet daar principieel – als 'Bond' – niet aan mee. Lulofs schrijft dat zij wel

Leidsch Dagblad 4-2-1890.

Nederlandsche Vrouwenbond
tot verhooging van het zedelijk
bewustzijn.
VERGADERING
op WOENSDAG 5 Februari 1890,
in de **ZAAL NOORDEINDE**,
des avonds te **halfacht**.
Het nationaal Petitionnement, door
Freule VAN HOGENDORP,
uit 's-Hage.
Toegang vrij voor vrouwen.
Het Bestuur der Afdeeling *Leiden*.

studenten heeft gezien uit Amsterdam en Delft, maar tot haar spijt niet uit Leiden. De preses van de VVSL, Catharina Hovens Gréve, schrijft daarop dat de VVSL er inderdaad op moet letten niet te veel in eigen kringetje rond te draaien en dat zij veel verschuldigd zijn aan voorgangsters, maar dat zij desondanks als VVSL geen lid zullen worden. Zijzelf staat wel, net als haar moeder en zus – en natuurlijk op persoonlijke titel – op de ledenlijst van de Leidse afdeling van de 'Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht'.⁵⁷

Nederlandsche Vrouwenbond tot verhooging
van het Zedelijk Bewustzijn⁵⁸

Naast het vrouwenkiesrecht zijn er heel wat meer onderwerpen waar de vrouwenbeweging zich mee bezig houdt. Een van die andere onderwerpen is het verboden onderzoek naar het vaderschap. Dit is nadelig voor ongehuwde moeders, die na de geboorte van hun kind vaak alleen de morele en financiële gevolgen moeten dragen, terwijl de vaders nergens op werden aangesproken.

Een dubbele moraal dus. Logisch dat deze moeders alles doen om aan de kost te komen en zo makkelijk ten prooi vallen aan 'vrouwenhandelaren' en zo als 'blanke slavinnen' in de prostitutie belanden. Overigens is het ongehuwde moederschap geen uitzondering; in Leiden ligt het percentage onwettige geboorten voor de eeuwwisseling jarenlang rond de tien procent.⁵⁹

Voordat de in 1897 opgerichte 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming' zich over deze moeders en kinderen ontfermt, zijn er al christelijke initiatieven, te beginnen met die van Ottho Heldring, van de Heldring-gestichten. Zijn eerste gesticht is 'asyl Steenbeek' in Zetten. Hij verbindt het ongehuwd moederschap met prostitutie en wil al deze zondige vrouwen door arbeid tot zondebesef doen komen, zodat hun ziel gered kan worden. Na zijn overlijden wordt Heldring opgevolgd door dominee Hendrik Pierson, die samen met onder andere predikant – en huisvriend – Nicolaas Beets bestuurslid is van het asyl Steenbeek. Pierson raakt onder de indruk van de Engelse christen-feministe Josephine Butler, die een kruistocht is begonnen tegen legalisering van prostitutie in de vorm van bordelen. Zij wil deze 'vrouwen-slavernij' afschaffen. Analoog aan de voorstanders van afschaffing van de negerslavernij worden haar aanhangers daarom abolitionisten genoemd. Zij is tevens tegen het verplicht medisch onderzoek van de prostituees, bedoeld om de geslachtsziekten te bestrijden. Ook in Nederland zijn bordelen gelegaliseerd, in Leiden vanaf 1853, en moeten de geregistreerde prostituees zich onderwerpen aan een 'medische keuring'. In Leiden gebeurt dit in het Caeciliagasthuis. De Leidse bordelen – overwegend gerund door vrouwen – zijn in de tweede helft van de negentiende eeuw geconcentreerd in De Camp, rond het Vrouwenkerkhof.⁶⁰

Pierson organiseert in 1878 een congres in Utrecht, dat leidt tot de oprichting van de 'Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie' (NVP). In deze vereniging zijn vooral christelijke mannen georganiseerd. Op een congres van deze NVP in Den Haag, waar ook Josephine Butler aanwezig is, pleit zij voor de oprichting van een vrouwenbond tegen de prostitutie. Na enige aarzeling komt deze in 1884 tot stand vooral dankzij de inspanningen van de Haagse adellijke zussen Van Hogendorp. De vrouwenbond heet voluit de 'Nederlandsche Vrouwenbond tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn' (hierna 'Vrouwenbond'). Naast het 'redden' van vrouwen strijdt de 'Vrouwenbond' vooral tegen de dubbele moraal, die bijvoorbeeld spreekt uit

het verboden onderzoek naar het vaderschap. De NVP – de mannenclub – wil aanvankelijk het verbod handhaven, omdat zij vreest voor ontwijking van het ‘heilige’ gezinsleven in het geval dat de vader van het onwettige kind getrouwd blijkt. Later vindt zij dit echter niet stroken met het principe van gelijke zedelijke moraal voor man en vrouw en vindt dan ook een onderzoek naar het vaderschap gewenst. De NVP en de ‘Vrouwenbond’ hebben verder gemeen dat zij tegen het gebruik van voorbehoedmiddelen zijn om het kindertal te beperken, zoals gepropageerd wordt door de ‘Nieuw-Malthusiaansche Bond’ (NMB), opgericht in 1881 vanuit liberale hoek.⁶¹ Deze beperking van het kindertal wordt van christelijke zijde min of meer gelijkgesteld met abortus provocatus. Verder vinden de tegenstanders dat gebruik van voorbehoedmiddelen prostitutie in de hand werkt.

In Leiden is in ieder geval in 1914 een afdeling van de ‘Nieuw-Malthusiaansche Bond’, waarvan het secretariaat is gevestigd aan de Boisotkade 2b, maar deze Bond opereert niet al te opvallend.⁶² Dit in tegenstelling tot hun tegenstanders die zich organiseren in de ‘Vereeniging tot bestrijding van het Nieuw-Malthusianisme’, die hun standpunt zoveel mogelijk uitdragen.

Overigens wil Pierson, in tegenstelling tot Heldring, de prostituees en de ongehuwde moeders niet over een kam scheren. Voor de laatste groep wil hij daarom aparte tehuizen stichten, zoals in 1882 het Magdalenahuis in Zetten. In Leiden komt in 1883 een Doorgangshuis aan de Pieterskerkgracht 20. Het bestuur van dit tehuis werd gevormd door drie heren, onder voorzitterschap van dominee E.C. Segers. Zijn echtgenote vormt samen met de echtgenotes van de twee andere bestuursleden de directie van het huis. Dit Doorgangshuis wordt de thuisbasis van de ‘Vrouwenbond tot verhooging van het Zedelijk Bewustzijn’, die na oprichting in 1884 een afdeling in Leiden krijgt.⁶³ In het huis worden de vrouwen onder ‘christelijke tucht en evangelische leiding’ gehouden.⁶⁴

In 1890 organiseert de ‘Vrouwenbond’ een handtekeningenactie tegen ‘de van overheidswege bescherming der ontucht’ ofwel de gelegaliseerde prostitutie. Ook Leiden doet mee. Voor mannen ligt een lijst ter ondertekening bij de boekhandel van de heer Los aan de Hogewoerd, voor vrouwen bij de boekhandel van de heer Rensink aan de Breestraat.⁶⁵

Voorafgaand aan de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid voert de

'Vrouwenbond' de discussie of zij wel moet deelnemen. Uiteindelijk valt het besluit positief uit en op het driedaagse congres over de zedelijkheidskwesitie – ook andere onderwerpen komen ter gelegenheid van de tentoonstelling aan de orde – spreekt Anna van Hogendorp de openings- en slotrede uit.⁶⁶ Uiteindelijk wordt in Leiden in 1904 de prostitutie weer illegaal, een maatregel die vooruitloopt op de landelijke wetgeving van 1911.

In 1907 wordt door de 'Vrouwenbond' een nieuw tehuis voor vrouwen geopend, een logement, in de Nieuwsteeg 10a om onderdak te bieden aan reizende vrouwen. Op zondagavond zijn dienstmeisjes welkom voor een gezellige avond. In hetzelfde jaar wordt de discussie gevoerd of de 'Vrouwenbond' zich moet aansluiten bij de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht'. De afdeling Leiden is terughoudend. De 'Vrouwenbond' heeft zich dan wel al aangesloten bij de 'Nationale Vrouwenraad' die is opgericht na de Nationale Tentoonstelling in Den Haag. Deze 'Vrouwenraad' wil een overkoepeling zijn van zoveel mogelijk vrouwenorganisaties in Nederland.

In 1910 houdt de 'Nationale Vrouwenraad' haar elfde jaarvergadering in Leiden met een vol programma van drie dagen.⁶⁷ Aletta Lorentz-Kaiser is voorzitter van de Leidse ontvangstcommissie.⁶⁸ Zij voert als zodanig op de tweede dag het woord en besluit daarmee het serieuze gedeelte, waarna het tijd is voor gezelligheid. Als deze niet onmiddellijk op gang komt, weet ze met een kwinkslag alsnog voor een ontspannen sfeer te zorgen.⁶⁹ Het congres van de 'Vrouwenraad' krijgt ruime aandacht in het *Leidsch Dagblad*. Als leden van de 'Vrouwenraad' uit Leiden worden genoemd de afdelingen van de al bekende 'Tesselschade', de 'Vrouwenbond' en de 'Vereeniging' en 'Bond voor Vrouwenkiesrecht' en verder de 'Nationale Vereeniging voor Vrouwenarbeid', de 'Vereeniging Vakschool voor verbetering van Vrouwen- en Kinderkleding', de 'Algemeene Nederlandsche Bond Vrede door Recht' en de 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming'.⁷⁰ Aletta Lorentz-Kaiser is naast bij de 'Bond voor Vrouwenkiesrecht', ook bij laatstgenoemde organisatie betrokken.

Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming⁷¹

De duidelijk christelijke ethiek van de 'Vrouwenbond' moet voor veel vrouwen uit liberale hoek een doorn in het oog zijn geweest. Het is daarom niet

vreemd dat in 1897 een andere organisatie wordt opgericht die niet spreekt in termen van zonde en verlossing. Een van de oprichters is Annette Versluys-Poelman, die dan tevens voorzitter is van het hoofdbestuur van de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht'. Deze nieuwe organisatie naast de 'Vrouwenbond' heet de 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming' (VOV). De VOV is geïnspireerd door het adres in 1896 van het eerdergenoemde 'Comité tot Verbetering van de Maatschappelijken en Rechtstoestand van de Vrouw in Nederland'. Dit adres heeft betrekking op het onderzoek naar het vaderschap en is aanvankelijk gericht aan de koningin-regentes, maar die wenst geen audiëntie te verlenen. Hierop richt het 'Comité' zich tot de minister van justitie, een initiatief dat overigens wordt ondersteund door de 'Vrouwenbond'.

De 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming' is opgericht om de ongehuwde moeder en haar kind 'zedelijk en stoffelijk te steunen in haar moeilijke strijd om het bestaan'. Aanvankelijk is er wat verhullend sprake van 'steun aan kraamvrouwen en haar kinderen', want kon een fatsoenlijke vrouw zich wel met deze problematiek bezighouden? Maar allengs verdwijnt dit taboe. De VOV strijdt niet alleen tegen de dubbele moraal, maar ook voor gelijke rechten en plichten van de vader en de moeder en gelijkstelling van het echtelijke en buitenechtelijke kind. Strijdpunt nummer één is echter de opheffing van het wettelijk verbod op het onderzoek naar het vaderschap.⁷²

In Leiden komt in 1902 een afdeling van de VOV tot stand na een wervende toespraak door de uit Den Haag afkomstige secretaris van het hoofdbestuur mevrouw M. Cohen Tervaert-Israëls. Aletta Lorentz-Kaiser neemt het voorzitterschap op zich.⁷³ Het doel van de Leidse afdeling is hetzelfde als dat van de landelijke VOV met speciale aandacht voor dienstboden, die in de problemen zijn geraakt. Vooral interne dienstboden zijn een kwetsbare groep omdat zij vaak in één huis wonen met mannen, de werkgevers en hun zonen, die zich niet altijd weten te beheersen. Ter ondersteuning van het doel leest mevrouw A. van Sandick-van Schuifgaarde op de oprichtingsbijeenkomst in Leiden voor uit haar brochure geschreven voor de VOV: *Uitgestootenen van de maatschappij*.⁷⁴

De oprichting van de VOV roept een reactie op van het Doorgangshuis, omdat zij vindt dat de VOV het doet lijken alsof er nog niets voor de ongehuwde moeders in Leiden gebeurt. Daarop reageren de bestuursleden Aletta

VEREENIGING
Onderlinge Vrouwenbescherming
Invitatie-Bijeenkomst,
OP
Maandag 20 Maart e. k.,
te 3 uren,
 in de Bovenzaal van „In den Vergulden Turk”.
 Spreekster: **Mevr. W. VAN**
ITALLIE—v. EMBDEN.
 Voordrachten van **Mevr. FLOT-**
HUIS—v. DOMMELEN.
 3622 16 **HET-BESTUUR.**

Leidsch Dagblad 16-3-1911.

VEREENIGING
Onderlinge Vrouwenbescherming
A/d. LEIDEN.
MIDDAG-BIJEENKOMST
 op Zaterdag 16 Maart a.s. te 3 uren,
 in de Bovenzaal van
 „In den Vergulden Turk”.
 Spreekster:
Mevr. Cohen Tervaert-Israëls.
 Onderwerp:
 „Onze opvoedende taak na
 de herziening van de wet
 op 't onderzoek naar het
 vaderschap”. 3469 26
Voordracht Mr. Ph. C. la Chapelle.
 Onderwerp:
3de bedrijf uit 't tooneelspel
„EEN BOETE”.
 van **Mevr. SUZE LA CHAPELLE—ROOBOL.**

Leidsch Dagblad 14-3-1912.

Lorentz-Kaiser en E. Verdam namens het VOV in een ingezonden brief in het *Leidsch Dagblad*, dat zij wel degelijk van het goede werk van het Door- gangshuis op de hoogte zijn en de samenwerking zeer op prijs stellen. Deze is goed mogelijk in hun gezamenlijke strijd tegen de dubbele moraal. In tegenstelling tot de christelijke ‘Vrouwenbond’ spreekt de VOV zich echter niet uit tegen de activiteiten van de ‘Nieuw-Malthusiaansche Bond’. De VOV heeft ook geen eigen tehuis, maar biedt de ongehuwde moeders onder ande- re financiële steun.

In Leiden heeft naast de ‘Bond voor Vrouwenkiesrecht’, in de persoon van Aletta Lorentz-Kaiser, ook de ‘Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht’ in de per- soon van Marie van Itallie-van Embden banden met de VOV.⁷⁵ Mogelijk heeft Van Itallie-van Embden het initiatief genomen tot het beleggen van een geza-

menlijke vergadering van de twee kiesrechtverenigingen in 1908 in Leiden.⁷⁶ Op deze bijeenkomst leest Johan de Meester fragmenten voor uit zijn roman *Geertje* (1905), over een dorpsmeisje, dat in Rotterdam als kinderjuffrouw gaat werken en verliefd wordt op haar baas, van wie ze zwanger raakt, maar die haar aan haar lot overlaat. Ook Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk stipt deze problematiek aan in haar roman *Hilda van Suylenburg* zoals we zagen. Zij pleit in deze roman voor wijziging van de wet.

In 1909 is het eindelijk zover: de moeder krijgt het wettelijke recht om de vermoedelijke vader aan te spreken voor de kosten van bevalling en voor een bijdrage in de kosten van onderhoud en opvoeding van het kind. In de praktijk blijkt een vonnis tot onderhoudsplicht echter vaak moeilijk te verwerken.⁷⁷ De VOV blijft dan ook nog jaren na deze wet voortbestaan.

Slot

In 1912 vertrekt Aletta Lorentz-Kaiser uit Leiden. Zij vormde het uitgangspunt van dit artikel dat niet alleen over haar gaat, maar ook een beeld wil geven van de Leidse burgerlijke vrouwenbeweging in Aletta's Leidse tijd. Deze vrouwenbeweging werd gedragen door vrouwen als Aletta, uit kringen van academici, professoren en fabrikanten, veelal uit liberale hoek en zij ging verder dan liefdadigheid. Aletta's eerste inzet betrof werkende moeders en hun kinderen in de 'Vereeniging tot verzorging van kleine kinderen'. Vanaf 1900 zette zij zich in voor vrouwen die kiesrecht wilden, eerst in de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht' en vanaf 1907 in de afgesplitste 'Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht'. In 1902 kwam zij in het bestuur van de 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming' die zich ontfermde over ongehuwde moeders. Daarmee nam zij deel aan de belangrijkste organisaties die tot de Leidse vrouwenbeweging gerekend kunnen worden en speelde daarin een vooraanstaande rol.

Naast genoemde organisaties waren er nog andere, zoals 'Tesselschade', de vereniging die werk verschafte aan onvermogene beschaafde vrouwen. Zij kreeg allengs het tij mee; er kwamen steeds meer beroepen die voor vrouwen geschikt werden geacht. Dan was er nog de 'Nederlandsche Vrouwenbond tot verhoogen van het Zedelijk Bewustzijn'. Deze werkte duidelijk vanuit een christelijke optiek, wat niet altijd emancipatorisch uitpakte voor vrouwen,

maar zij had in ieder geval de strijd tegen de dubbele moraal met de vrouwenbeweging gemeen. Daarnaast was er nog de 'Vereeniging voor Vrouwelijk Studenten te Leiden', al wilde deze zich niet met politieke zaken bemoeien. Veel studentes namen echter op persoonlijke titel wel stelling en zetten het 'goede werk' na hun studie voort.

Met Aletta's vertrek naar Haarlem in 1912 eindigde de Leidse vrouwenstrijd niet. De eerstvolgende mijlpaal was de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' in Amsterdam, waarvoor ook in Leiden eind 1912 een organiserend comité werd opgericht, onder voorzitterschap van Marie Kluijver-Honigh. Andere vrouwen die zitting namen in dit comité waren onder anderen Margarethe Nieuwenhuis-von Uexküll-Güldenbandt, Annie van Reedt Dortland-Sillevis en Marie van Itallie-van Embden.⁷⁸ Afgezien van Van Itallie-van Embden heb ik deze vrouwen in dit artikel slechts genoemd in een voetnoot, omdat ik hen al eerder in andere artikelen heb opgevoerd. In de voetnoten noem ik echter nog veel meer vrouwen die het verdienen een plaats te krijgen in de geschiedschrijving van Leiden, met daarbij nog de vele ongenoemde vrouwen, die actief waren in de vrouwenbeweging en het werk voortzetten. Dit niet alleen tot 1919, toen het passief én actief kiesrecht was verkregen, maar ook daarna nog. De vrouwenbeweging bleef immers bestaan, zij het minder prominent en onder andere namen van de betrokken organisaties en met aan de tijd en omstandigheden aangepaste strijdpunten. Tot op de dag van vandaag.

Noten

- 1 Over de vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden schreef ik: 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden. De knuppel in het hoenderhok', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007/08* (Leiden 2008) 177-220. Ook andere passages in dit artikel met betrekking tot de vrouwenkiesrechtstrijd heb ik – tenzij anders vermeld – aan dit artikel ontleend.
- 2 DBNL: A.D. Fokker, 'Hendrik Antoon Lorentz', in: T.P. Sevensma e.a., *Nederlandsche helden der Wetenschap* (Amsterdam 1946) 51-95.
- 3 Dit is in het voormalige Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), dat nu 'Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis' heet, uiteraard naar Aletta Jacobs. Hier bevinden zich vele archieven van personen en organisaties die tot de vrouwenbeweging behoren.
- 4 De dagboeken over haar Leidse studietijd heb ik bewerkt tot het artikel: 'De dagboeken (1893-1900) van Lizzy van Dorp. De eerste rechtenstudente in Nederland die studeerde in Leiden', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007/08* (Leiden 2008) 221-273.
- 5 De eerste golf begint in de tweede helft van de negentiende eeuw en eindigt min of meer met het verkrijgen van het vrouwenkiesrecht in 1919. De tweede feministische golf begint in 1968 met de oprichting van Man Vrouw Maatschappij, even later gevolgd door Dolle Mina en eindigt halverwege de jaren tachtig.
- 6 De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij kent vanaf 1904 stedelijke afdelingen van vrouwenclubs, verenigd in de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwen-Propagandaclubs. Deze vrouwenclubs hebben als orgaan *De Proletarische Vrouw*. De Leidse afdeling wordt opgericht in september 1907. Zie: Joyce Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme. Een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het 'vrouwenvraagstuk' tussen 1894 en 1919* (Nijmegen 1973) 96.
- 7 Te denken valt hierbij bijvoorbeeld aan de schrijfsters Henriette Roland Holst-van der Schalk, Cornélie Huygens en Anna van Gogh-Kaulbach die verderop in dit artikel wordt genoemd. Verschillende SDAP-vrouwen scharen zich op persoonlijke titel achter de vrouwenkiesrechtbeweging, omdat de SDAP het algemeen mannenkiesrecht voorop stelt.

- 8 Het artikel over vrouwenstudie heet: 'Geschikt voor het verzamelen van stof. Annie Sillevius contra professor Blok in het debat over "meisjesstudenten"', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2009* (Leiden 2009) 135-166.
- 9 Zij overlijdt in Amsterdam in 1931. Haar man is eerder overleden, in 1928 in Haarlem.
- 10 Andere dames in het eerste bestuur, zijn naast de genoemde presidente en Aletta Lorentz-Kaiser als secretaris: mevr. C.G. Huet-Bienfait, penningmeester, mej. C.J. de Bruyn Kops, mej. H.J. de Fremery, mevr. A. Gerlings-Kruseman, mej. H.J.C. Hartevelt, mej. J.M. Heynsius, mevr. E.M.H. Krantz-van Dijk, mej. C.W. van der Velden Erdbrink, mevr. A. van der Vlugt-Rauwenhoff, mevr. M. E. Vos-Schaap, mevr. P. van Wensen-Statz.
- 11 De schrijfster Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904) wordt naast onderwijsvernieuwerster gezien als een wegbereidster van het feminisme.
- 12 Elise van Calcar schrijft het boekje: *Wat men van een stukje papier al maken kan*.
- 13 Als zij in 1888 in het huwelijk treedt, wordt zij opgevolgd door de weduwe G. van der Waals-Witenaar (*Leidsch Dagblad* 8-4-1889).
- 14 Overigens wordt deze pas expliciet genoemd in 1936 bij de viering van het 50-jarig bestaan van de bewaarplaats. Dan is nog steeds mevr. Goudsmit-Cohen penningmeester. Dat is zij al vanaf 1913 (*Leidsch Dagblad* 5-2-1936).
- 15 G.L. de Haas-Lorentz (red.), *H.A. Lorentz. Impressions of his life and work* (Amsterdam 1957) 45.
- 16 *Leidsch Dagblad* 29-12-1904, 2-2-1905 en 12-4-1907.
- 17 Deze schrijfster (1884-1966) komt in 1912 naar Leiden met haar twee zoons en echtgenoot, Rudolf van Ammers, die tot directeur van de Stedelijke Lichtfabrieken is benoemd. Haar boek was een hit, al werd het door bijvoorbeeld Annie Romein-Verschoor afgekraakt, mogelijk mede vanwege haar Duitsgezindheid. Hierdoor kreeg Van Ammers-Küller na de oorlog een schrijfverbod.
- 18 Volgens de roman herhaalt Beets de lezing die hij in 1870 hield voor het Provinciaal Utrechtsch Genootschap (PUG) over vrouwenemancipatie, al merkt de schrijfster in een noot op dat deze lezing nooit in Leiden heeft plaatsgevonden, wel daadwerkelijk voor het PUG. Maar volgens een citaat hieruit, dat Johanna Naber geeft (zij heeft een chronologie van de vrouwenbeweging geschreven, die is opgenomen in het *6de Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis. De eerste feministische golf* (Nijmegen 1985) 192), gaf hij juist aan dat de vrouw geestelijk niet onderdeel voor de man. Dit lijkt tegenstrijdig, al kan het aan het citaat liggen, of aan de opvatting dat geestelijke gelijkheid nog niet tot maatschappelijke gelijkheid hoeft te leiden.
- 19 Deze passage over het ontstaan van 'Arbeid Adelt' en 'Tesselschade' (landelijk) is – tenzij anders vermeld – gebaseerd op: Vilan van de Loo, *Toekomst door traditie. 125 jaar Tesselschade-Arbeid Adelt* (Zutphen 1996) en Gerard Pley, 'Uit beschaafde nood geboren. De Algemeene Nederlandsche Vrouwen-Vereeniging "Tesselschade" 1872-1898',

Jaarboek voor vrouwengeschiedenis (2) (Nijmegen 1981) 46-79. De gegevens voor Leiden komen uit de Gemeenteverslagen van Leiden over de betreffende jaren, te raadplegen in het Regionaal Archief Leiden, met als aanvullende bron de digitale versie van Leidse kranten (Regionaal Archief Leiden), waarin naast advertenties ook af en toe jaarverslagen van 'Tesselschade' staan. In 'Aletta' in Amsterdam is wel een archief van 'Tesselschade/Arbeid Adelt', maar hierin is vrijwel niets over Leiden te vinden. Het archief van de Leidse afdeling is (nog) niet overgedragen.

- 20 De eerste beschermvrouwe van 'Arbeid Adelt' is koningin Sophie, de vrouw van koning Willem III. Koningin Wilhelmina wordt beschermvrouwe van beide verenigingen.
- 21 Aldus berichten in het *Leidsch Dagblad* van 2-11-1889, 26-3-1913 en 13-3-1915.
- 22 *Leydse Courant* 30-6-1874. Bij dit echtpaar Kaiser-Fabius hebben Aletta en Hendrik Lorentz elkaar leren kennen. Lorentz was bevriend met de zonen van Frederik Kaiser (A.D. Fokker, *H.A. Lorentz*, 62). De dochter van Frederik Kaiser had dezelfde voornamen, Aletta Rebecca Maria, als haar moeder, die verder Barkeij heette. De dochter was van 1888 tot 1906 regentes van het H. Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis.
- 23 De familie De Fremery voerde het bewind over de Leidsche Zoutkeet; André de Fremery overlijdt al in 1879, zijn vrouw in 1887. Zij hebben een dochter, Virginie, die later ook in het bestuur van 'Tesselschade' komt.
C.G.J. de Goeje-Brillenburgh is de schoondochter van hoogleraar De Goeje, van wie de vrouw – W.H. Leembruggen – in 1874 in het bestuur zit. M. Biskanter is de vrouw van mr. W. van der Kaaij, kantonrechter in Leiden, lid van de Tweede Kamer en van 1894 tot 1897 minister van Justitie.
- 24 *Leidsch Dagblad* 4-7-1889 en 30-6-1893.
- 25 Desondanks blijven zowel 'Tesselschade' als 'Arbeid Adelt' nog voortbestaan tot op de dag van vandaag, al zijn ze in 1953 wel gefuseerd en werkten ze daarvoor al vaak samen.
- 26 W.H. Posthumus-van der Goot en A. de Waal, *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (Nijmegen 1977) 111, de beroepenlijst op p. 115.
- 27 Over de rol van vrouwen in de ziekenzorg in Leiden en de professionalisering daarvan is een apart artikel te schrijven.
- 28 Haarlem heeft in 1867 de primeur wat betreft een HBS voor meisjes. De HBS voor meisjes in Leiden wordt in 1883 gevestigd in een nieuw gebouw aan de Garenmarkt.
- 29 In 1906 wordt zij opgevolgd door B.C.G. Numan, in 1928 door J.L. (Tine) van Hoorn. Zie voor een geschiedenis van de jongens- en meisjes-HBS: A. van Steen, 'Openbare hogere burgerscholen in Leiden: jongens en meisjes beginnen gescheiden', *Leids Jaarboekje* 2002, 83-118.
- 30 De eerste drie meisjes die naar de jongens-HBS willen zijn in 1889 Emma Koppeschaar en Helena Blankenberg, die allebei het apothekersvak ambiëren en Marie Callenfals, die geneeskunde wil studeren. Marie behaalt in 1893 haar diploma, Emma in 1895 en

- gaat wis- en natuurkunde studeren. Helena verlaat voortijdig de school en wordt onderwijzeres. Zie: A. van Steen, *Van Leidsche HBS tot Rembrandt Scholengemeenschap, 1864-1999* (Leiderdorp 2002), 68, 71 en *Leidsch Dagblad* 15-4-1889 en 18-6-1889.
- 31 Dit is de Griekse Sophia Antoniadès, die tot buitengewoon hoogleraar in het Nieuwgrieks wordt benoemd.
 - 32 Haar echtgenoot had kosteloos een terrein ter beschikking gesteld voor de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid in Den Haag.
 - 33 In de roman p. 362, 363.
 - 34 Zij is bestuurslid geweest van de VVSL van 1903-1905. In *Van moeder op dochter* (184) wordt zij een feministe van het eerste uur genoemd, alhoewel zij volgens een brief van Aletta Lorentz-Kaiser aan Van Dorp van 15 december 1907 (nog?) niet voor vrouwenkiesrecht is. Aletta vraagt Van Dorp daarom eens met haar te gaan praten. In 1912 schrijft Bakker-van Bosse in opdracht van de Nationale Vrouwenraad: *Huwelijksgoederenrecht en huwelijksche voorwaarden*. (De huwelijkswetgeving is ook een belangrijk onderwerp voor de vrouwenbeweging.) Zij werkt in Den Haag als advocaat en zet zich na de Eerste Wereldoorlog in voor de 'Vereeniging Volkenbond en Vrede' en wordt de eerste voorzitter van de 'Vereeniging voor Vrouwenbelangen en gelijk Staatsburgerschap' (*Van moeder op dochter*, 257).
 - 35 Hij trouwt in 1908 in Leiden met Johanna Gordon. Zij raakt betrokken bij de tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913' en bij de Vakschool voor Meisjes, die in 1917 wordt opgericht.
 - 36 Van der Vlugt trouwt in 1882 met Anna Rauwenhoff. Zij zit in het bestuur van de kinderbewaarplaats en neemt zitting in het organiserend comité voor de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'.
 - 37 De brieven van Aletta Lorentz-Kaiser – waaruit dit en volgende citaten komen – bevinden zich in het archief van E.C. van Dorp in 'Aletta', inv.nr. 250.
 - 38 De andere twee hoofdrolspelers in de afsplitsing van de 'Bond' zijn Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck die van 1909 tot aan haar scheiding in 1916 in Leiden woont, en de in de biologie gepromoveerde barones Margarethe Nieuwenhuis-von Uexküll-Güldenbandt, die in 1902 in Leiden komt wonen, vanwege een aanstelling van haar echtgenoot aan de universiteit.
 - 39 Anna van Gogh-Kaulbach is schrijfster. Zij is in 1899 getrouwd met een bloembollenkweker uit Lisse, daarna kunsthandelaar in Arnhem. Zij krijgen vijf kinderen. In 1905 verschijnt *Rika*, een roman over een arme dochter van een ongehuwde moeder, een gewild onderwerp.
 - 40 Dat het hart van Marie Kluijver-Honigh bij Tesselschade ligt mag wel blijken uit het feit dat zij tot haar dood in januari 1929 voorzitter van het bestuur blijft.
 - 41 Bollands naam is wel te vinden bij de ondertekenaars van het initiatief, maar niet in de ledenlijst. Hij wordt dus geen lid van de 'Bond'.
 - 42 Hun vader was raadslid en wethouder H.C. Hartevelt, die was getrouwd met A.A.M.M. Leembruggen. Hermine Johanna Cecilia is in 1855 in Amsterdam gebo-

- ren, haar broer is in 1859 geboren in Leiden, aldus het bevolkingsregister. Er is nog een broer Daniël, geboren in 1863, die trouwt met Henriëtte Groskamp. Zij wordt ook lid van de 'Bond'.
- 43 Ook de brieven van Hermine Hartevelt bevinden zich in het archief van E.C. van Dorp in 'Aletta', inv.nr. 195.
- 44 De opmerkingen van Clasina Alberta Kluijver staan in M. Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948* (Amsterdam 1994) 289, 290. Het archief van C.A. Kluijver wordt bewaard in het Nationaal Archief in Den Haag.
- 45 Vooral Welmoet Wijnaendts Francken Dyserink laat zich later zeer negatief uit over Aletta Jacobs, aldus Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 517 (noot 77). Naast de karakterbotsing speelde bij de scheuring vooral een verschil van mening over de te volgen koers. Zie voor het verloop van de scheuring: Van Steen, 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden' (zie noot 1). Over de botsing der karakters daarin p. 194.
- 46 Van Itallie-van Embden is in 1907 naar Leiden gekomen, vanwege een aanstelling van haar echtgenoot aan de universiteit. Zij verhuist tegelijkertijd van het landelijke bestuur van de 'Vereeniging' naar het Leidse, dat uitgedund is door het opstappen van de Bondsvrouwen, waaronder haar voorgangster Marie Kluijver-Honigh en Aletta Lorentz-Kaiser. Van Itallie-van Embden komt later in de Leidse gemeenteraad, vervolgens in de Provinciale Staten en tot slot in de Tweede Kamer voor de Vrijzinnig Democratische Bond. Zij is tevens journaliste/schrijfster. Zij overleeft de oorlog. Ze leefde van 1870 tot 1959.
- 47 Aldus een brief aan Lizzy van Dorp van 4 november 1907.
- 48 Citaat uit een brief van 4-11-1907 van Aletta Lorentz-Kaiser aan Lizzy van Dorp.
- 49 Berta Lorentz trouwt in 1910 met de natuurkundige dr. W.J. (Wander) de Haas, de broer van de schrijfster Albertine de Haas. Albertine zit samen met onder andere Johan de Meester (schrijver van o.a. *Geertje*) in de redactie van de *NRC*. Zij wordt meteen bij oprichting lid van Leidse afdeling van de 'Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht'. Berta's jongere zus Johanna Wilhelmina (Hannie of Hans genoemd door haar moeder) trouwt in 1912 met mr. H.C. Leemhorst. Zoon Rudolf is in 1912 nog te jong om te trouwen, doet dit later met M.C. van Vollenhoven.
- 50 Mr. H.L. Drucker was samen met twee andere hoogleraren H.B. Greven en W. van der Vlugt oprichter van het Leidse Volkshuis en ook anderszins maatschappelijk betrokken. Drucker was in 1881 getrouwd met W.C.S. de Koning. Zij zat in het bestuur van Tesselschade en kwam later dan Aletta Lorentz-Kaiser in het bestuur van de kinderbewaarplaats.
- 51 Mevr. Cohen Stuart is de moeder van de preses, de 'leidster', Nelly Cohen Stuart, die op de jongens-HBS heeft gezeten en voor arts studeert.
- 52 G.L. Lorentz e.a., *Een wereldcorrespondentie van meisjes-studenten. Opstellen uit verschillende staten over vrouwenstudie*. Uitgegeven door de Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden (Rotterdam 1910) 4, 5.

- 53 Charlotte Perkins Gilman (1860-1935) was een Amerikaanse schrijfster en feministe.
- 54 Al vanaf dat de eerste meisjes gaan studeren, staat de 'vrouwenstudie' ter discussie, een discussie die in 1907 weer hoog oplaait naar aanleiding van een artikel van professor P.J. Blok. Zijn artikel volgt op het verschijnen van de roman van Annie Salomons *Een Meisje-Studentje* in 1907, waarin hij zich een tegenstander van vrouwenstudie verklaart. Annie Sillevius geeft hem weerwoord. Zie noot 8. Sillevius zit van 1903 tot 1905 in het bestuur van de VVSL en wordt actief op vele fronten van de vrouwenbeweging, zoals in de 'Bond voor Vrouwenkiesrecht' en in de 'Vereeniging voor Onderlinge Vrouwenbescherming'.
- 55 G.L. Lorentz e.a., *Een wereldcorrespondentie van meisjes-studenten* XIII, XIV.
- 56 C. Lulofs is de opvolgster van Marie van Itallie-van Embden, die in 1909 uit het bestuur stapte.
- 57 C. (Toos) Hovens Gréve studeert geneeskunde en zal in 1919 de eerste vrouwelijke huisarts in Leiden worden.
- 58 Deze passage is – tenzij een noot anders verwijst – voor de landelijke situatie gebaseerd op P. Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op repressie van homoseksualiteit* (Amsterdam 1996) 57-84 en voor de Leidse situatie op D.J. Noordam, 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. I. 1811-1889', *Leids Jaarboekje* 1992, 150-181 en idem II. 1889-1912, *Leids Jaarboekje* 1994, 149-169.
- 59 B. de Vries (red.), *Leiden 1795-1896. De geschiedenis van een Hollandse stad* 3 (Leiden 2004) 44. De aantallen zijn te vinden in de Gemeenteverslagen van Leiden. Een groot aantal van deze ongehuwde moeders komt overigens van buiten Leiden en velen trouwen na de bevalling alsnog of het kind wordt door de vader erkend (zonder huwelijk).
- 60 In 1889 zijn het er zeven. Zie: D.J. Noordam, *Leids Jaarboekje* (1992), 168.
- 61 Onder anderen door C.V. Gerritsen, de echtgenoot van Aletta Jacobs. Hij wordt later Kamerlid voor de Vrijzinnig Democratische Bond. Zie M. Advokaat, T.Moll, J. Niekus, 'Geboortenregeling: een vrouwenzaak?', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 1980 (Nijmegen 1980) 111. Op p. 114: de voorbehoedsmiddelen in deze tijd zijn naast coïtus interruptus, het condoom, het sponsje, de vrouwenspuut of -douche en het pessarium.
- 62 *Leidsch Dagblad* 4-2-1914. Naar aanleiding van een gepubliceerde vraag in de krant naar een dergelijke afdeling in Leiden, reageert de krant eerst met dat deze er niet is. De NMB is blijkbaar niet erg bekend. Hierop reageert de NMB, dat er wél een afdeling is in Leiden die over de 100 leden telt. De penningmeester is de heer D. van Leeuwen, Marewijk 6. In 1921 memoreert het *Leidsch Dagblad* (9-11) het 40-jarig bestaan van de 'Bond' en schrijft dat de Leidse afdeling 12 à 13 jaar bestaat, dus stamt uit 1908 of 1909.
- 63 De NVP die beduidend minder leden telt dan de 'Vrouwenbond' krijgt pas in 1900 een Leidse afdeling.
- 64 *Leidsch Dagblad* 24-3-1884. In 1912 wordt het Doorgangshuis opgedoekt vanwege de

- geringe belangstelling en wordt het pand verkocht. *Leidsch Dagblad* 22-10-1924.
- 65 *Leidsch Dagblad* 8-2-1890.
- 66 *Van moeder op dochter*, 120.
- 67 Een van de programmaonderdelen is een rondleiding door Leiden, langs onder andere twee musea, het Museum van Oudheden en de Lakenhal, langs het Tehuis voor schoolgaande kinderen, het Volkshuis en de crèche aan de Langebrug. Deze rondleiding wordt geleid door vier heren onder wie archivaris Overvoorde en de conservator van het Museum van Oudheden, archeoloog A.E.J. Holwerda (*Leidsch Dagblad* 4-4-1910).
- 68 Hierin zitten verder onder anderen mej. C. Lulofs, voorzitter van de 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht', Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, voorzitter van het hoofdbestuur van de 'Bond voor Vrouwenkiesrecht', mej. Theodora Alida (Daatje) van Eck (de zus van SDAP-voorman Dirk van Eck), voorzitter van de 'Alg. Ned. Bond Vrede door Recht', overigens niet specifiek een vrouwenvereniging, maar vrouwen speelden wel een belangrijke rol in de vredesbeweging. Daatje van Eck was een goede bekende van Emilie Knappert die een In Memoriam over haar schreef in het *Leidsch Jaarboekje* 1945, 25-27.
- 69 *Leidsch Dagblad* 7-4-1910.
- 70 *Leidsch Dagblad* 2-4-1910. De vereniging die zich bemoeide met kleding propageerde onder andere de reformkleding voor vrouwen. Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck droeg deze kleding voor een fotoserie, te zien in haar archief in 'Aletta'.
- 71 In 'Aletta' bevindt zich het archief van de 'Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming'. Dit is van de landelijke organisatie en van verschillende afdelingen, maar niet van de Leidse.
- 72 *Van moeder op dochter*, 180.
- 73 In het eerste Leidse bestuur worden verder gekozen de dames E.T. (Betty) van Aken, A. Goudsmit-Cohen, B. Jelgersma-Ris en E. Verdam.
- 74 *Leidsch Dagblad* 22-11-1902.
- 75 Er is ook een personele band tussen VOV en 'Bond' in de persoon van Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck wat betreft de landelijke organisaties. Zij zit van 1902 tot 1909 in het hoofdbestuur van de VOV en van 1908 tot 1910 is zij voorzitter van het hoofdbestuur van de 'Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht'. Ook C.Lulofs van de Leidse 'Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht' raakt betrokken bij de VOV.
- 76 *Leidsch Dagblad* 8-10-1908. De bijeenkomst wordt afgesloten door mevr. Goudsmit-Cohen.
- 77 *Van moeder op dochter*, 180.
- 78 *Leidsch Dagblad* 9-11-1912.